
MORFOLOGINĖ PERSKAIDA IR ETIMOLOGIJA SIGITO GEDOS POEZIJOJE

Skirmantas Valentas

Šiaulių universitetas, P. Višinskio g. 38, LT-54 Šiauliai, Lietuva

Sąvoka. Morfologine perskaida (an. *metanalysis*), kartais dar įvardijama *perintegracijos* terminu, vadinamas morfemų ribų pa(si)keitimas¹. Indoeuropiečių kalbose tokių ribų keitimas – įprastas reiškinys, nes šiose kalbose morfemos neretai susilieja, t. y. jų priklausymas vienai ar kitai grupei „judrus“, pvz., sudurtinis žodis ilgainiui virsta paprastu žodžiu ir t. t. Taip lie. kalbos žodis *avidė* šiandien jau nebesuvokiamas kaip dūrinyš, nors diachroniškai sudarytas iš žodžių *avis* ir *dėti*, atitinkamai an. *lord* yra kažkada buvęs dūriniu *hlāford* „duonos saugotojas“. Synchroninėje analizėje perintegruojamos beveik visos (išskyrus priebalsinių kamienų) galūnės. Pvz., sen. ind. (*vṛk*)*as* = gr. (*λνκο*)*ς* = lie. (*vilk*)*as* galūnės genetinė prasme sudarytos iš „grynojo kamiengalio -o- (baltų ir indoiranėnų kalbose jį atitinka kamiengalis -a-) ir galūninio formanto -s. Tačiau dabartinėje bendrinėje lietuvių kalboje, kaip ir sanskrito ar graikų kalbose, galūnėmis laikomos -as, -oς. Morfologinės perskaidos poezijoje tikslas – etimologija, t. y. bandymas rasti žodžio istoriją. Nereikia stebėtis etimologijos skverbimusi į poeziją: kai kurie XX a. lingvistikos korifėjai, pvz., L. Hjelmslevas, etimologijos nelaikė tikra mokslinė disciplina.

Morfologinio skaidymo prasmė. Tiek poezijoje, tiek gramatiniuose tyrinėjimuose materialiai morfologinio skaidymo priemonė yra brūkšnys arba – gana retais atvejais – skliausteliai.

Gramatikoje brūkšnys suvokiamas kaip *atskiriantis* ženklas, jis yra vienareikšmis. Poezijoje brūkšnys polifunkcionalus, jo prasmė visiškai kitokia: brūkšnys signalizuoja ne tik ir ne tiek vienos morfemos atskirumą nuo kitos morfemos, kiek *ypatingą* sintaktinį ir dektinį (ženklą bei žmogaus) ryšį. Pirmojo esmę sudaro morfemų ryšio atnaujinimas: tai, kas buvo įprastas junginys, tampa „gyva“ sintagma, antrojo esmę sudaro ženklų ir žmogaus santykių aktualizavimas, kurio vienas būdų – sinchroninio ir diachroninio *perskaitymo* tapatinimas – skaitytojas, žiūrėdamas į žodį, priverčiamas matyti ir jo *istoriją* (taip pabrėžiamas lyrinis *aš*). Kita žodžių skaidymo priemonė – skliausteliai, kurie labiau nei brūkšnys asocijuojasi su diachronija, priartindami skaidymą prie rekonstruojamų morfologinių formulių. Pabandykite tai pailiuoti įprastiniais morfologines skaidos pavyzdžiais.

Yra visa grupė sudurtinių žodžių, kurių diachroniškumą kalbėtojas jaučia ir netgi stengiasi jį išsiaiškinti. Tokiems atvejams pirmiausia priklauso tikriniai vardai, kurių dėmenys Gedos poezijoje vienas nuo kito atskiriami pavyzdinčiai:

Vienas iš Al-gerdaičių Lietuvoje sako <...> SDP, 318

*Bet labiausiai įstrigo
per kaimynų berniuką
šviesiais garbanotais plaukais,
kursai buvo vardu
Geda-minas SDP, 37*

Pastaruoju atveju siekiama iškart dviejų tikslų: pabrėžti atskirų sandų semantiką ir (atrodo, tai svarbiausia) susieti šį vardą su paties poeto pavarde (*Geda* iš tikrųjų gali būti vedamas iš *Ged-i-minas* tipo vardo). Tas pats galioja ir nelietuvių (šiuo atveju – germanų) kilmės vardams, tiktai brūkšnelio vietoje paliekamas tarpas:

*palikdamas išeinu-/ ieškodamas Sielos/ kuri mane/ - prilaikyti –
Syg frydas ŽGV, 245*

Poetas gerai suvokia, kad tikriniai indoeuropiečių antroponimai įgauna reikšmę juos skaidant. Tikrinis vardas kiekvienam žmogui turi bent du svarbius požymius. Pirmas, jis visada svarbesnis negu bendrinis žodis, antras, jis visada paslaptingesnis. Vardais gali būti pagrįstos skaičiuotės, savotiški palinkėjimai ir t. t. *Geda*, skaidydamas tikrinius vardus, išvelgia juose paslėptą prasmę. Toji prasmė gali būti atskleista įvairiose plotmėse, kartais netgi sunkiai pastebima. Pvz., skaidydamas tikrinį vardą *Algerdaičių*, *Geda* rašo ne įprastinį variantą *gird-*, o *gerd-*, t. y. taip, kaip paliudyta metraščiuose. Šiuo atveju turime ne tiek perskaidymą, kiek suskaidymą, implicitiškai perteikiant istorines žinias, duodant užuominą, kad už mums įprastos vardo formos dar slypi ir jos *istorija*.

Afiksų aktualizavimas. Poetas morfemas perskaido keliais etapais, primenančiais kalbininko veiksmus. *Pirmasis* žingsnis paprasčiausias – pradedama atskirti vienas morfemas (priešdėlius, priesagas, šaknis) nuo kitų morfemų brūkšneliais. Tokie atvejai nėra vien poezijos dalykas, jų aptinkama moksliniuose tekstuose, neturinčiuose nieko bendro su lingvistika, plg. vieną Eugenijaus Ališankos sakinį iš straipsnio „Chtoniškos vaizduotės linkmės šiuolaikinėje kultūroje“²: „*Rūpestis yra daugiau nei intelektualinis ar profesinis interesas, rūpestis siejasi pirmiausiai su egzistencine patirtimi ir todėl mano teksto tikslas ne įrodyti, bet pa-rodyti, su viltimi sulaukti at-pažinimo ir pri-pažinimo, bet tai kitų svarstymų kryptis*“ (pusjuodis šriftas mano. – S. V.). Visiškai tokių pat suskaidymo atvejų randame ir poezijoje:

*Taip, sakydavo jis, tai gerai,
bet visai ne tas, Kur Bažnyčioj,
kur giedama Aleliuja,
Iš-ganydavom miežius vaikystėje <...> SDP, 54*

Morfologijoje įprastas suskaidymas čia paverčiamas poetine aktualizavimo priemone. Žodis *išganyti*, tvirtai įėjęs į lietuvių kultūrinį žodyną, kilęs iš gyvulininkystės termino. Poetas, rašydamas *Bažnyčioj, / Kur giedama Aleliuja*, sąsają ir pabrėžia. Panašiai kitoje vietoje pabrėžiamas veiksmas *iš-šokti*, nors morfologiniame nagrinėjime priešdėlio atskyrimas nuo šaknies – įprastas dalykas. Priešdėlis, būdamas prepozicinis afiksas, padedantis sudaryti kitą žodį, neretai radikaliai keičia pagrindinės morfemos (šaknies) leksinę reikšmę (*šokti* nėra tas pats, kas *iš-šokti*):

*Ją atskleisti įmanoma
s t a b d a n t sintaksę, taip,
kad jinai suspėtų iš-šokti
iš žodžių <...> SDP, 112*

Tokiu būdu išryškinamos ir kitos šakninės morfemos, pvz., *žemė* (skaidant *pa-žemių, pa-žeme*):

*<...> viskas
kuriam pa-žemių sferoje, viskas iš dumblo <...> SDP, 317*

*Kyla šėmas rūkas,
Šliaužia pa-žeme SDP, 176*

Kitame eilėraštyje sujungdamas žodžius *žodis* ir *pražiodęs* (dėl formų panašumo plg. *žliaugti: žlaugtas*), poetas randa *lietuvišką* lingvistinę pasaulio kūrimo interpretaciją. Nebūtinai į ją galima žiūrėti tiksliai kaip į Biblijos Pradžios knygos atpasakojimą. *Žodis, pražiodantis pasaulį* – panašiau į indų filosofinės mokyklos atstovo Bhartrhari'o (VI a.) mintis, kad Brahmanas, aukščiausiaji realybė, neturinti pradžios ir pabaigos, yra Kalba arba Žodis. Brahmanas sukuria daiktus bei reiškinius žodžio forma: todėl Visata susidedanti iš *daiktų* ir *žodžių*, tuos daiktus pavadinančių:

*Vienas žodis – į gyvulio amžių, vienu žodžiu dar
prikelti pasaulį, laiką, erdvę, mėnulį, žodis andai
pra-žiodęs pasaulį <...> SDP, 350*

Atskiriant priešdėlį nuo šaknies reikšmė ypač pakinta, kada priešdėlis pabrėžia vienkartiškumą (*varytas: iš-varytas*) arba kada eilutėje bandoma sukurti simetriją – ji baigiasi tokiu pat žodžiu ar žodžio dalimi, koku ir prasideda (*iš visur iš-*):

*kad galop išlikčiau
vienas, verkiąs
iš visur iš-
varytas
lietuvis. SDP, 363*

Kartais tarp morfologinio suskaidymo, turinčio poetinį tikslą, ir eilėraščio pavadinimo užkoduotas ryšys, kurį pastebėti itin nelengva, nes jis yra tapęs eilėraščio siužetine ašimi. Taip yra atsitikę eilėraštyje „Broma, atverta ing viečnastī“, kur cituojami Miškinio žodžiai (išskirimai mano. – S. V.):

*ko jūs verkiat, žiūrėdami į
pasaulį? – klausė jis pa-
kelės dievelius.*

*Skriskit į Lietuvą ir, ap-
žioję snapais, išneškit
iš ten
vaikus,-*

jis šnekejo. SDP, 101

Pastarasis eilėraštis greičiausiai yra Mykolo Ališauskio (Olszewski, apie 1712–1779) garsiosios ir pakankamai keikiamos knygos pavadinimo alotekstas. Geda, kurdamas eilėrašį, *pradiniu tekstu* laiko ne mums įprastą sutrumpintą, o *visą* knygos pavadinimą: „*Broma atverta ing wiecznasti par Atminima paskutiniu dayktu. Su spasabays disponawoima mirsztancziu, ant sciesliwa smerczia su spasabays ratawojma dusziu ciščiu kentancziu. Teypogi ape kitus Artykulus Wieros Szweštos Su trumpays pamokslays ir prikłodays isz pawozniu Authoriu iszrinktays*“. Poetas orientuojasi į *visą* knygos pavadinimą: taip atsiranda Antano Miškinio *pamokslai*, kuriuose yra du žodžiai, atskirti nuo priešdėlių: *pa-/kelės* ir *ap-/žioję*. Pirmasis žodis, jungiamas į pasakymą *pa-/kelės dievelius*, asocijuojasi su Ališauskio knygos pavadinimo žodžiu *broma* (*pa-/kelės dieveliai: broma, atverta ing wiečnasti*).

Pseudodūriniai ir pseudoafiksai. Vienas įprasčiausių perintegracijos atvejų pozijoje – tikrinių vardų perskaidymas tais atvejais, kada lingvistiniu požiūriu skaidymas neįmanomas, plg.:

suvalkietiškas šurpas/eidavo/per blauzdas/žiūrintį prūsų/Tys-levą/ ir Mondrianą ŽGV, 169

Suskaidant pavardę *Tys-levą* (skaitytojas turėtų ją interpretuoti kaip *tįsti, tįsoti + levas*) brūkšnelis eina būtent tikrosios morfemos viduriu, atskirdamas jai priklausančią *-l-* (plg. lietuvių kalbos žodžius *tįsla, tįsliava* „ištįsęs žmogus, ištįsėlis, ilgšis“, *tįslinti* „tingia eiti, vilktis“, iš kurių ir kilo tik labai siaurame plote, tik Vilkaviškio rajone, dar tiksliau – šiuo metu tik Gražiškiuose, aptinkama pavardė *Tysliava* (LPŽ II, 1049). Matyt, toks pavardės retumas pastūmėjo Tysliavą save kildinti iš išnykusios prūsų giminės. Taip skaidant gaunamas sandas *-levas*, kurio tikrojoje pavardėje nėra, tačiau atsiranda asociacija su lietuvių pasakų *levu*. Pastarasis atvejis visiškai priartėjęs prie liaudies etimologijos.

Kartais poetas, turėdamas sudurtinį žodį, jį perkonstruoja taip, kad naujasis žodis įgautų kitokią prasmę. Rašydamas vietoje *žila-barzdis* žodį *šila-barzdis* poetas suteikia tekstui naują prasmę:

*Tai Sigitas Geda, jau beveik
Šila-barzdis cementinėj tvirtovėje SDP, 65*

Atskiriamos gali būti ne tik pseudodūrinio dalys, bet ir pseudoafiksai. Pvz., labai sunku paaiškinti pseudopriešdėlio atskyrimo motyvuotę žodyje *spinduliais* ir skaidyti *s-pinduliais* (galbūt (*s*)*pinduliais* turi kažkokią erotinę prasmę?):

*Saulė yra ta, kuri
dulkina Žemę, pirmiausia
ją gerai iškutenusi (S)pinduliais. SDP, 153*

Panašiai atskiriami ir kiti afiksai ar pseudoafiksai:

*Viskas buvo tik Vog-ta-
iš Dievo, kad jums
sugražinčiau... SDP, 304*

Neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvio suskaidymas *Vog-ta* susieja šią teksto atkarpą su prieš tai esančiu posmeliu, kuriame sakoma:

Nuo mažiuko buvau toks – vagis, apsigimėlis SDP, 304

Antra vertus, *Vog-* išskyrimas susieja šį eilėraštį su „Žalio gintaro vėrinii“ siužetu, kur *pauzė* ir *vogė* „nesuartas lauko tarpelis“ yra dažniausiai pasikartojančios sąvokos. Tiesa, *vogti* ir *vogė* gretinimas nėra lingvistiškai pamatuotas, kaip ir skaidymas *per-kūnas*:

*Didžiausi keiksmazodžiai – kad tu
nusprogtum, kad tave per-kūnas, kad išleistum
dvasią<...> SDP, 318*

Bendrinių žodžių morfologinė perskaida kartais tampa vien poetine priemone, iš dalies nukreipta tik į grafinį pavidalą (sunku aptikti pamatą skaidymui *vėj-jas*, nebent formą *vėj-* susiejant su kituose tekstuose etimologizuojamu žodžiu *Vei-siejai*:

*Kai Jogaila ištekJė,
nėr ir Vyto, vienas vėj-jas
švilpia po tuščius kampus <...> BA, 97*

Pseudoįvardžiai. Poetiškai perskaidant „atskiriamos“ ne atsitiktinės, o aktualios žodžio dalys: tokie morfologiniai perskaidymai sudaro žemiau aptariamų etimologijų pagrindą. Plg. „pseudoįvardžio“ *aš* išskyrimą:

– kaip Dagosas su dviskelte uodega,
dagasa dviašmenė, kaip aš, ant ašies, ant
aš-mens šimtą, tūkstantį kartų <...> *SDP*, 333

Trilyte, trigalve asaba (Aš -a- bė) *BA*,23

Tomas, mano bičiulis, sakydavo
devyniasdešimt ir Aš-tuoni *BA*, 30

Išskiriamas realiai neegzistuojantis (bent jau lingvistiniu požiūriu suskaidytuose žodžiuose neegzistuojantis) komponentas *aš-*, poetiškai (ne lingvistiškai) prilyginamas asmeniniam įvardžiui.

Tikrinių žodžių poetinė etimologija. Norėdamas sukurti „visuotinę kalbą“, poetas atlieka lingvistinius veiksmus, kuriuos tik su išlygomis galima vadinti perskaida tikrąja šio termino prasme: jis imasi žodžių ir formų kūrėjo vaidmens deformuodamas morfemas ir suteikia joms naują reikšmę. Eilėraštyje „Moterų identifikacijos problema“ kalbama apie dvi moterų sektas, nurodant jų buvimo vietą:

Manhardtas/ buvo/ beveik/ užtikęs/ dviejų/ galingų/ sektų/ kovą/ tarp/ Lietuvos/ moterų/ vienos/ garbina/ savy/ slypinčią/ rupūžę/ kitos/ mėnulį/ išversdamos/ kam/ savo/ nuogus/ pilvus/ vidurnakty/ asloje/ o rytais/ jau voliodavos/ rasose/ ir žolė/ kėlė/ rasą/ rasa/ kėlė/ žirgą/ žirgas/ kėlė/ kepurėlę/ jaunai/ mergužėlei / tėra / mėnulio/ sektos/ triumfo/ giesmė// sektos/ centras/ Perlajoj/ arba/ Merginėj *ŽGV*, 113

Vietovardžių *Perloja* ir *Merkinė* perintegraciją parengia prieš tai esantis tekstas, kuriame kalbama apie du simbolius, atspindinčius skirtingas sektas – *rupūžės* ir *mėnulio*. Šios abi sektos gali būti nesunkiai sujungtos, nes *rupūžė*, nors ir susijusi su daugybe simbolių, siejama su mėnuliu ir vaisingumu, lietumi ir drėgme³. Abi sektas galima dar ir kitaip traktuoti, pvz., kaip *chtoninės* (*rupūžė*, lindinti po žeme) ir *dangiškosios* (mėnulis vis dėlto užimtų tarpinę padėtį tarp *chtoninės* ir *dangiškosios* sistemų) sistemų priešpriešą. Antriosios sektos galutinę sėkmę, matyt, lemia *rasos* motyvas, turintis ypatingą reikšmę tiek lietuvių, tiek indoeuropiečių apskritai mitologiniame mąstyme. Rasa visada buvo suvokiama kaip dangaus įtakos žemei išraiška. Rasa, negirdimai iškrintanti naktį, rytą žiba kaip *perlai* (tik turėdami šios interpretacijos galimybę galime atspėti, kodėl poetas rašo ne *Perloja*, o *Perlaja*). Įdomių paralelių, susijusių su *rasa*, duoda Algirdas Julius Greimas⁴: mįslėse, kuriose reikia atspėti *rasą*, Aušrinė pristatoma kaip *pana*; karoliai, arba *perlai*, – tai Aušrinės paberta *rasa*; išsivoliojimas rasoje apgina ir gydo nuo visokiausių ligų, pvz., norint išgydyti kvailutį, kuriam broliai buvo išlupę akis, užtenka varnui savo sparnu pabraukti per rasą, patepti ja akis, kad jis pradėtų iš naujo matyti; kosminės vedybos pasireiškia *rasos* krėtimu ir žemės apvaisinimu. Tuo galima paaiškinti, kodėl triumfuoja naujoji sekta.

Antrosios sistemos dangiškumą (judrumą) pabrėžia „vyriškas“ bernelio atributas – žirgas. Ir tik pačioje pabaigoje pateikiama pati perintegracija. Pietų Lietu-

vos vietovardžiai *Perloja* ir *Merkinė* perintegruojami į formas *Perlaja*, *Merginė*. Abu vietovardžiai Vokiečių ordino raštuose minimi nuo XIV amžiaus. Antrojo vietovardžio etimologija abejonių nekelia – pavadinimas kilęs nuo *Merkio* upės, o pirmojo pavadinimo kilmė neaiški. Aleksandras Vanagas vietovardį atsargiai kildino iš bendrinio žodžio *perlojas*, beje, užrašyto vienintelį kartą dainoje „*Vaikš-čiojau takeliais, išklotais perlojais, aplink apšodinta žydinčiais kvietkeliais*“ (LKŽ, IX, 839). Galbūt šį žodį galima sieti su kokiu nors žolynų pavadinimu, plg. *šilojus* „viržis“. Geda, perintegruodamas *Perloja* į *Perlaja*, stengiasi eilėraščio vykmo vietą maksimaliai apibendrinti. Įdomu tai, kad poetas įvardija tikrai antrosios (lunarinės) sektos buvimo vietą. Apskritai eilėraštyje pabrėžiamas (tai tinka abiem sektoms) *vaisingumas*, o mėnulis su vaisingumu turi kur kas daugiau asociacijų negu rupūžė. Pvz., geriausias laikas piršlyboms ar vestuvėms laikyta mėnulio priešpilnis arba pilnatis, aukštaičiai tikėję, kad gero vyro iš jaunaties vedybų laukti nereikia, geriausi vaikai – gimę per pilnatį.

Seksualumo triumfas ryškus aiškus eilėraštyje „Magijos seansai prie Ančios upės“, kuriame vietovardis (tiksliau vandenvardis) *Veisiejai* (senoji šaknis **veiš-* yra turėjusi reikšmę „tekėti, bėgti“⁴⁵) skaidomas taip, tarsi jis būtų dūrinys, sudarytas iš šaknų *vėj-* (*vėjas*) ir *sėj-* (*sėja*). Morfologinis perskaidymas vyksta panaudojant eilėraščio eilutę, sudarytą iš vieno žodžio (eilėraštis pateikiamas pagal poeto eilučių skaidymą):

*Didžiausia/kalendorinė/šventė/valdant/Trikojui/Vėj-
sėjuos/būdavo/vyrų/sėklos/laistymas/vėjuj/tikint/kad/šitaip/galima/apvaisinti/ir/kitą/pasaulį
ŽGV, 38*

Kitu atveju *Veisiejų* etimologija gali būti labiau užmaskuota:

*Užaugo vaikai, ir bus kaip tas strazdelis,
Barstys tas sėklas vėjyje, ant vėjo... SDP, 285*

Morfologinis perskaidymas labai ryškus eilėraštyje, kuriame interpretuojamas *Ukmergės* vardas, gana supainiotos etimologijos žodis.

*Dar/prieš/užgemant/Kristui/Vil(k)pišys/atsidaužęs/į Lietuvą/<...>/Vilpišys susirado/
sau Vilkmargę SDP, 124*

Poetas „sukryžmina“ du skirtingus bendrinius žodžius į žodį *vilpišys* „didelė laukinė katė“ įterpdamas raidę *k* (tai viena dažniausių Sigito Gedos interpretuojamų raidžių; reikia atkreipti dėmesį, kad ši raidė yra pačiame abėcėlės viduryje), ir taip susiejamas *Vilpišys* su *vilkas*. Pastarojo miestelio pavadinimas turi gausybę variantų: be įprastinio *Ukmergė*, žinomi variantai *Vilkamergė*, *Vilkmargė*, *Jukmergė*, *Jutmergė*. Aleksandras Vanagas⁶ pirmine ir tikriausia forma laiko *Vilkamergė*, kurio pirmasis sandas gretinamas su žodžiu *vilkas*, o antrasis, nors aiškios etimologijos ir nėra, sietinas su lat. *marga* „smulkus lietus“, rus. *морозга* „silpnas lietus“. Vanagas *Vilkamergės* pavadinimą apibrėžia „vilko tėkmė, vilko srautas, vilko versmė“.

Perskaida, atsirandanti poetui „pataisant“ įprastinę žodžio formą, turi tikslą padaryti tikrinį vardą ne tik darybiškai, bet ir *emociškai* skaidresnį:

*Buvau aš Dalgiry, turiu pasitaisyti,
nes andai klydau, ir sykiu su Vytautu
savoj poemoj negerai parašęs:
ne Žalgiris, o Dalgiris, dalgiris,
mūšys, kur dangeručiai vedė mūs pulkus <...> BA, 111*

Pagrindinis teksto žodis *Žalgiris* pataisomas į *Dalgiris* greta nurodant, jog šis žodis kilęs iš bendrinio žodžio (forma, parašyta mažąja raide: *dalgiris*, beje, kaip rodo ritmika, gali būti kirčiuojama ir pirmajame, priešpaskutiniame skiemenyje, t. y. • *dalgiris*: *dal'giris*). Pastarojo žodžio semantinė motyvacija parengiama prieš tai einančioje strofoje:

*valstybė – tai pražydus geležis,
žvaigždžių šviesa, mėnulio
spinduliavimas, o dilgė – dalgė. BA, 111*

Istorijos šaltiniuose pabrėžiamas kardų skambėjimas Gedos eilėraščiuose perauga į pavadinimą *Dalgiris*, kurio pirmasis sandas asocijuojasi su bendrinio žodžiu *dalgis*. Šis žodis vedamas iš prabaltiškos formos **delg-* (**dilig-*: **dalg-*) „aštriai pjaunamai durti, bestti, badyti, kirsti, kertamai pjauti“⁷.

Peretimologizuodamas poetas keičia dėmenis, atsižvelgdamas į perkaitas įprastinėje kalboje (atkreiptinas dėmesys, kad poetinėje gramatikoje nėra griežtos ribos tarp *garso* ir *raidės*), plg.: *žodis*: *žodžių*, dar panašesnės perkaitos bus pasitelkus latvių kalbą: *briedis*: *briežu* „briedis: briedžių“. Įdomu tai, kad poeto perskaidomame vietovardyje (o perskaidomas todėl, kad įgautų kitą, artimesnę skaitytojui, prasmę) slypi ne lietuvių, o latvių kalbos fonetiniai procesai: *d-algiris*: *ž-algiris* = *brie-d-is*: *brie-ž-u* (dgs. kilm.).

Poetinė bendrinių žodžių perskaida ir etimologija. Bendrinis žodis iš pirmo žvilgsnio, turėtų būti gerokai skaidresnis už tikrinį žodį, tačiau neretai jo etimologija komplikuoja. Tai savo ruožtu skatina poetinę etimologiją. Paanalizuokime atskirus pavyzdžius.

*... ir gint-aras Lietuvoj
ne gražino – gydė SDP, 112*

Kitoje vietoje sakoma taip:

*iš jų išvarvėdavo gintaras,
klajojęs po jūras ir sugrįždavęs iš
begalybės ginti žmogų nuo visu
tūžmasčių. SDP, 358*

Šiuo atveju poetas orientuojasi į pamatinę šaknį *gint-*. Aptariamasis žodis pakankamai gerai paliudytas baltų kalbose: la. (kuršizmas) *dzintars*, tarm. *dzītars*, pr. rekonstruojama forma **gentars*. Gana vieningai sutariama, kad pagrindinė gintaro funkcija senovėje buvusi ne estetinė (ar ne vien estetinė), o maginė. Baltams rekonstruojama forma **gintra-* laikytina veiksmažodžio **gin-* „mušti, atsimušti, apsiginti“ vediniu, todėl pirminė šio žodžio reikšmė buvo „(ap) sigynimo įrankis“. Pastarąją etimologiją lyg ir palaikytų gr. *ηλεκτρον* „gintaras“ vedimas iš veiksmažodžio *αλεξω* „ginu, saugau“. Ši reikšmė vėliau evoliucionavo į „gintarinis amuletas, turintis maginę apsigynimo nuo tam tikrų blogybių galią“, ir pan. Poetinė perskaida perkelia morfemų ribas: iš tikrųjų šis žodis turi senovinę priesagą *ter/-tar-*⁸.

Pagaliau poetas išnaudoja tas perskaidos galimybes, kurios ateityje, rutuliojantis kalbotyros mokslui, gali atsidurti skyriuje, kuriame aptariami poetinės ir lingvistinės etimologijų tapatumai. Pvz., viename eilėraštyje sakoma taip:

dir(b)t fabrikuos mes neprate,
dirt odą galėdavo tik kumel-lupiai SDP, 200

dir(b)t atsiranda kontaminacijos keliu iš *dirbt(i)* ir *dirt(i)*. Pirmąjį žodį XIX a. antrojoje pusėje sugalvojo poetas Petras Arminas-Trupinėlis, šaknis *dirb-/darb-*tėra paliudyta tik tai lietuvių kalboje. Kitose ide. kalbose sąvoką „dirbti“ išreiškiantis žodis susijęs su gana prieštarinomis reikšmėmis. Daugelyje kalbų veiksmažodis, reiškiantis „dirbti“, susijęs su pejoratyvine reikšme, plg. graikų kafareusos *δονλενω* rus. *пабомамь* // *паб*, galbūt tokią pejoratyvinę reikšmę iš slavų pasiskolino latviai, sakantys *stradāt*. Panašiai yra atsiradusi ir etimologija, siejanti veiksmažodį *dirbti* su veiksmažodžiu *dirti* „lupti, plėšti“. Juk pasakymas *dir(b)t fabrikuos mes neprate* suponuoja būtent bendrą abiejų žodžių etimologiją.

Perskaida ir lingvistinė siena. Neretai eilėraštyje teksto žodžiai išdėstomi taip, kad demonstruotų skaitymą keliomis kalbomis vienu metu. Plg.

Visuomet apstulbdavau
Priešais į-stabą,
Su kuria žmogus viską
Permeta į Anapus, anamui
<...>
šventas (prakeiktas) tas žodis
ta stab-ligė SDP, 300

Pr. *stabis* (E, 32) „akmuo“ aptinkamas daugelyje prūsų vietovardžių: *Stabegode*, *Stabelauke*, *Stabingen* (iš čia ir lietuvių, greičiausiai sūduvių kilmės, ežeras *Stabingis*), *Stabynotilte*. Šis prūsų kalbos žodis, giminiškas lietuvių *stabas* „statula“, latvių *stabs* „stulpas“. Mažiulis⁹ veda jį iš daiktavardžio, reiškusio „(su)stingimas, (su)styrimas, (su)kietėjimas“, etimologiškai siejamo su baltų veiksmažodžiu **steb-* „(su)stingti, (su)stirti, (su)kietėti“. Šis veiksmažodis savo ruožtu davė lietuvių *stebėtis*, kurio pirminė reikšmė – „nustirti, nustėrti, sustirti“, plg. dar *stabaras*, *stebulė*.

Taigi perskaidant atsiranda asociacijų su kitomis kalbomis. Kartais jos gali būti paslėptos. Tada jų tikslas primena vidinių struktūrų atskleidimą, panaudojant etimologiją. Tačiau tai greičiau tiktai prasmės, o ne *konkrečios formos* gretinimas. Pvz.,

<...> galima dar pa-d-auginti
viltį <...> **SDP**, 336

Pastarajame pavyzdyje bandoma sujungti žodžius *padauginti* ir *auginti*. Tai padaroma, išskiriant formantą (tiksliau – pseudoformantą) **-d-**. Antra vertus, šių leksemų panašumas tiek formos, tiek reikšmės požiūriu toks didelis, kad verta atkreipti dėmesį ir į lingvistinę gretinimo pusę.

Šaknį, atsispindinčią žodyje *dauginti*, turi baltai, slavai, germanai, keltai, graikai, indoiranėnai. Vienose šių kalbų toji šaknis turi reikšmę „didelis, išaugęs, stiprus, tvirtas“ (slavų kalbos), kitose – „pūstis, didinti, didėti, melžti“. Indoeuropiečių prokalbei rekonstruojama forma **dh(e)ugh-* „pūsti(s), didinti, didėti“¹⁰. Lie. *augti*, *auginti* atitikmenys (plg. dar lo. *augēre* ir pan.) turi įdomių atitikmenų graikų kalboje: ’αυξενν, ’αυξανω, ’αυξηνω reiškia ne tik „didinti, stiprinti, auginti“, bet ir „dauginti“. Kitaip sakant, ide. kalbose aptinkamas toks pat *semaninis* perėjimas, kokį savo kūryboje postuluoja Geda. Tačiau lingvistinio pamato vesti žodžius *auginti* ir *dauginti* iš vienos formos nėra. Toks aiškinimas tik *prima* kalbotyros gretinimus.

Išsiskiriantis iš visos perskaidos yra šis pavyzdys (eilėraštyje kalbama apie Mikalojų Konstantiną Čiurlionį):

*Išprotēt galima nuo regėjimų:
ėmė piešti Sofėjai
ant sagų ir
suknelės, lakstyti po
Sankt Peterburgą, nelyg
Gogolio G(Nosis)... **SDP**, 128*

Žodis *G(Nosis)* – savotiška perskaida. Į parašymą *G(Nosis)* galima žiūrėti kaip į fonetinę (žinoma, poetine prasme) reduplikaciją, kur prie dviejų pasikartojančių *G, g* pridėdama dar viena *G*. Tačiau tokia reduplikacija duoda ne naują *lietuvių kalbos* žodį, o suteikia galimybę dalį teksto skaityti kita, šiuo atveju, *graikų kalba* ir į *G(Nosis)* žiūrėti kaip į graikų kalbos žodį *η γωσις* „protas, žinojimas, išmintis“. Tokio vertimo galimybę patvirtina eilutės pradžioje esantis žodis *regėjimų*, jo reikšmė artima graikų *η γωσις* reikšmei.

Perskaidos metu gali atsirasti orientyrų į labai tolimas kalbas bei kultūras. Kartais tos nuorodos būna užmaskuotos. Antai į žodžius *Hemūnėlio*, *Žemūnėlio* žiūrima kaip į dūrinį, kuriame tariamai yra ne priesaga *-el*, o antroji sudurtinio žodžio šaknis. Jos buvimą „sufleruoja“ paskutinės eilutės pasakymas *iš elijo* (plg. semitų *Elohim* arba *El* – daugelio semitų genčių dievo pavadinimą, vėliau evoliucionavusį į musulmonų Alachą; taip pat plg. ST pranašą Eliją):

*O Lietuvos energija per motinėle Ievą,
išdrykusi iš pa-žemes, per He-munėlio*

*miglotą kūną (čia kaitaliojasi H su M ir N,
etimologija iš dievo Žem-ūn-ėlio,
iš elijo, iš ūno, iš per-ūno). SDP, 150*

Du morfologinės perskaidos atvejai balansuoja ant dviejų itin svarbių Gedos poezijai ribų: *pirmasis* – tarp perskaidos ir alfabeto panaudojimo rekonstrukcijoje, *antrasis* – tarp perskaidos ir gramatinių kategorijų bei kalbotyros terminų vartosenos.

Perskaida ir alfabetas. *Pirmuoju atveju* poeto siūlomos perskaidos keistenybė ir kartu logiškas perskaidos kaip proceso užbaigimas – naujų minimalių ženklų kūrimas. Poetas ženkliskumą perkelia į *teksto atkarpas, kurios nėra ženklai*, pvz., į raides, kada konkreti abėcėlės raidė sutampa su materialiu neįvardytu objektu:

bijodami/ pasikarti/ an-T/ sugalvojo/ kitonišką/ raštą ŽGV, 67

Perskaida ir gramatinės kategorijos. *Antruoju atveju* perskaida siejama su gramatinėmis kategorijomis ir kalbos terminais, plg. ištrauką iš „Adolėlio kalendorių (pusiaūžiemis)“:

Ar įmanomos tokios etimologijos?

Dvandva – sanskrite priešprieša, dvejojiskumas.

Van-duo, (d)van (d)va, vanduva – senovinė dviskaita. ŠA, 2000 05 06, 5

Dvandva – vienas iš kalbos reiškinių, esančių morfologijos ir sintaksės sandūroje, lingvistų priskiriamas indoeuropiečių paveldui. *Dvandva* aptinkama daugelyje indoeuropiečių kalbų, nors pavyzdžių skaičius ribotas: skr. *matarā-pitarā* „motina ir tėvas“, graikų *νυχθημερον* = *dienąnakt*. Dar praeitame amžiuje Jakobas Wackernagelis¹¹ pastebėjo, kad *dvandva* turi ryšį su eliptine *dviskaita* (tipologiškai tai primena Gedos svarstymus). Tokioje *dviskaitoje* abu priešpriešos sujungtus žodžius atstoja vienas žodis, turintis *dviskaitos* galūnę: sanskrito *dyāvā* „dangus ir žemė“, *mitrā* „Mitra ir Varuna“; šių formų *dviskaita* nurodo ir antrąjį narį: *pirmuoju atveju* – *žemę*, *antruoju* – *Varuną*.

Aukščiau pateiktame pavyzdyje poetas bando perskaidyti lingvistiniu požiūriu *neskaidomą* formą *vanduo*, kuriame aiškus protezinis (fonetiškai paaiškinamas, tačiau etimologiškai nepagrįstas papildomo garso atsiradimas žodžio pradžioje) *v-*, tačiau nėra nė menkiausių įrodymų kada nors buvusio protezinio *d-*.

Perskaida kaip teksto sudarymo būdas. Perskaidant ir/arba įterpiant elementus (raides) į įprastinius žodžius, atsiranda galimybė sudaryti ištisą tekstą (pateikiamas sutrumpintas):

JALTOS KONFERENCIJA IR PODSDAMAS

*Dievas, paskutinįkart dalindamas svieta,
Ross-weltui skyrė rūtų darželį,
Eisen-haueriui akmenų skaldyklas,*

*net neįtardamas, jogei Stahlinas yra Kirvis,
ieškantis Maisto,
kirvis geba apgauti visus, netgi tą
Anglijos kalakutą, tą Churchillį...
Kad Lietuva egzistuoja pasauly, aišku,
Viešpats pamiršo <...> SDP, 107*

Tekstas konstruojamas kaip savotiškas traktatas, susidedantis iš lingvistinių ir istorinių žinių. Dievo veiksmų laikas ir vieta nurodyta pavadinime – tai 1944–1945 metų Jaltos ir Podsdamo konferencijos, oficialiai *teisingai* (todėl ir yra žodis *Dievas*) padalijusios pasaulį, o iš tikrųjų – didelę Europos dalį atidavusios sovietams. Veikiantieji asmenys – tos konferencijos dalyviai Rossweltas, Eisenhaueris, Churchillis, Stalinas. Jų pavardes Geda interpretuoja taip, kad jos sudarytų už eilėraščio slypintį papildomą tekstą. Kiekviena pavardė įgauna ne tik lietuvišką, bet ir platesnę interpretaciją, skirtą lingvistinei sienai įveikti. Bendrasis interpretacijos vardiklis – išdavystė. Pasakyme

Ross-weltui skyrė rūtų darželį

formantas *ross* nebūtinai identifikuotinas su an. *rose* „rožė“ (atkreiptinas dėmesys į *rašybos* skirtumus), nors toje pačioje eilutėje ir yra žodis *rožė*. Žodžio skaidymas *Ross-weltui* anglų kalbai visiškai įprastas, plg. *rose-leaf* „rožės lapelis“, *rose-window* „apskritas langas su radialiniais skirtukais“. Tačiau rašymas *Ross-* (bet ne *Ros-*!) liudija, kad tas žodis vargu bau sietinas su anglų kalbos žodžiu, nes jo forma artimesnė vokiečių *das Ross* „žirgas“. Žirgas, ištrypiantis rožių (nors gal dažniau – *rūtų darželį*, plg. eilėraščio „Prasipagiriojimas Azijoje“, kuriame kalbama apie *karališkų struktūrų rekonstrukciją Lietuvoje*, sakinį *o aptvėrėm tik rūtų darželį SDP, 81*) aiški lietuvių tautosakoje nekaltybės praradimo metafora, atsiremianti į Europos kultūros istoriją: kadangi rožė viduramžiais – nekaltybės atributas, ji buvo ir Marijos simbolis. Antrąjį žodžio *Ross-weltui* dėmenį galima suprasti kaip lietuvių prieveiksmį *veltui*. Panašiai skaidoma ir amerikiečių generolo pavardė. Asmenvardžio *Eisen-haueris* pirmasis sandas gali būti siejamas su vokiečių *das Eisen*, kurio reikšmė ne tik „geležis“, bet ir „grandinės“, „geležiniai pančiai“. Vardas *Stahlinas* (iš tikrųjų – slapyvardis) tuo pačiu metu yra ir vo. *das Eisen* sinonimas (plg. vo. *der Stahl* „plienas“, *ein Mann von Stahl* „geležinės valios žmogus“), ir to paties žodžio vertimas į rusų kalbą. Pastarojo vertimo įspūdį ypač sustiprina apibūdinimas *Kirvis, ieškantis Maisto*. Eilėraščio pabaigos pasakymas, kad *Kirvis sugeba apgauti visus, netgi tą/ Anglijos kalakutą, tą Churchillį <...>*, užbaigia rėminę konstrukciją. Ši konstrukcija skaitytąją gražina per pavardę *Churchill* prie *Dievo* per asociaciją su an. kalbos žodžiu *church* „bažnyčia“.

Išvados. Galima įžiūrėti du pagrindinius morfologinės perskaidos tikslus. Pirmasis – atskirų morfemų aktualizacija, logiškai pereinanti į morfeminį skaidymą, paremtą *licentia poetica*. Antrasis – neaiškių nominatyvinių vienetų „nuskaidrinimas“. Abiem atvejais ryški ta pati tendencija, kurią galima pavadinti *renovacine*

(bandymas atkurti tikrų ar tik postuluojamų kalbos ženklų semantiką, kurią jie prarado jungdamiesi į vieną leksemą) ir todėl stiprinančia kalbos ženklo ir žmogaus santykius. Tie santykiai ir nulemia svarbiausias poetinės etimologijos tendencijas. Suprantama, kaip ir mokslinis tekstas, ši poezija skirta *tiktai* skaitymui, o ne klausymui.

Ar poetinė morfologinė perskaida ir etimologija gali būti įterptos į mokslinį tekstą kaip „egzotiškas“ dėmuo? Galima atkreipti dėmesį į kelias Dainiaus Razausko knygos „Ryto ratų ritimai“ vietas, kuriose aiškiai pabrėžiamas *poetinių* (nelingvistinių) sąsajų gyvybingumas: panaudodamas išsamią lingvistinę literatūrą, autorius pereina prie poetinių skaidymų bei etimologijų. „Grynai poetiškai, tiesiog įdomumo dėlei plg. (skirtingos kilmės!) liet. *saulė* ir vid. angl. *soule* <...>. Pačioje lietuvių kalboje žodį *saulė* savo ruožtu galima poetiškai – ne gramatiškai! – suskaidyti <...> į dėmenis *sau-* ir *-lė*, pirmąjį siejant su sangražiniu įvardžiu *sau*, *sa-vęs*, arba savybiniu *sav-as* <...>, taip pat su veiksmažodžiais *sav-ėti* „būti savais, artimais“, *sav-inti* <...>“¹². Taigi poezijoje perskaida ir etimologija visada drąsesnės už lingvistinius veiksmus, nes nebūtina kreipti dėmesį į įrodymų pagrįstumą.

Gauta
2001 04 10

Šaltinių trumpiniai

- BA** – Babilono atstatymas. V., 1994.
SDP – Skrynelė dvasioms pagauti. V., 1998.
ŠA – „Šiaurės Atėnai“.
ŽGV – Žalio gintaro vėriniai. V., 1988.

Nuorodos

- ¹ K. Gaivenis, S. Keinys, *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas, 1990, p. 149.
- ² E. Ališanka, Chtoniškos vaizduotės linkmės šiuolaikinėje kultūroje, *Kultūros istorijos tyrinėjimai*, Vilnius, 1999, t. 5, p. 12.
- ³ U. Becker, *Simbolių žodynas (vert. iš vo. kalbos)*, Vilnius, 1995, p. 216.
- ⁴ A. Greimas, *Tautos atminties beieškant*, Vilnius–Chicago, 1990, p. 135, 147, 160, 242, 285.
- ⁵ A. Vanagas, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius, 1981, p. 369, 378–379 su liter.
- ⁶ Idem, *Lietuvos miestų vardai*, Vilnius, 1996, p. 253–261.
- ⁷ V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologinis žodynas, A–H*, Vilnius, 1988, p. 213–214.
- ⁸ Ibid., p. 352–353; B. H. Топоров, *Прусский язык, E–H*, Москва, 1979, с. 211–216.
- ⁹ V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologinis žodynas, R–Z*, Vilnius, 1997, p. 146–147.
- ¹⁰ Idem, *Prūsų kalbos etimologinis žodynas, A–H*, Vilnius, 1988, p. 181–182.
- ¹¹ J. Wackernagel, Zum Dualdvandva, R. Schmitt (Hrsg.). *Indogermanische Dichtersprache*, Wiesbaden, 1968, S. 30–33.
- ¹² D. Razauskas, *Ryto ratų ritimai*, Vilnius, 2000, p. 53.

Skirmantas Valentas

**MORPHOLOGISCHE ZERLEGUNG UND ETYMOLOGY IN DEN GEDICHTEN VON
SIGITAS GEDA**

Z u s a m m e n f a s s u n g

Mit der Ziel eine „allgemeine“ Sprache zu erfinden, übernimmt der Dichter die Rolle des Wörter- und Formenschöpfers: er deformiert Morpheme, kontaminiert Wörter, indem er denen eine neue Bedeutung verleiht, verbessert die falsche Wortform (im Text weist er auf seinen Fehler hin, dass statt *dalgiris* er *žalgiris* geschrieben hat). Die morphologische Zerlegung belegt die auf den ersten Blick ganz normgerechte Zerteilung *išganydavom*, aber von der besonderen Bedeutung solcher Zerlegungsweise zeugt das vorhergehende Wort *Aleliuja* (*SDP*, 54). In anderen Fällen wird ein Pseudopräfix ausgesondert, z.B.: *Aš-tuoni* prätendiert auf eine Zusammensetzung und dessen erste Komponente *Aš-* fügt das Suffixoid *-tuoni* hinzu. Häufig wird auch eine normgerechte morphologische Zerlegung *pa-Saulė*, (*SDP*, 150), *i-stabq*, *stab-ligė* (*SDP*, 300), *Vog-ta* (*SDP*, 30) verwendet, um die Bedeutung der einzelnen Summanden zu betonen und deren Assoziationen und Etymology zu verstärken.